

VU Research Portal

Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers

Henneke, W.M.A.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Henneke, W. M. A. (2009). *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

III Ritueel in beeld

5 Enkele Duitse prenten

Een anonieme houtsnede, gedateerd 1527, en een reeks van acht kleine gravures uit 1538-'40 van Hans Sebald Beham zijn de vroegste afbeeldingen van een boerenbruiloft, die we kennen. Daarna verdween het thema uit de Duitse kunst. Houtsnede noch gravures hebben direct invloed uitgeoefend op de composities van de Nederlandse *Boerenbruiloften*, hoewel in ieder geval de reeks van acht bruiloftsparen van Hans Sebald Beham bekend moet zijn geweest. Daarop wijst het bestaan van twee vergelijkbare series van Nederlandse kunstenaars. De serie van dertien kleine kopergravures van graveur Cornelis Bos (1506/1510–1564/1584) en een twaalfdelige reeks etsen, de *Bedelparen* uit 1538, van Cornelis Metsys (ca. 1510/11–ca. 1556/57).⁵¹⁴ De bekendheid van de serie van Beham blijkt ook nog eens uit de prent *De luitmakerswerkplaats* (ca. 1550) van Frans Huys, waar een deel ervan aan de schoorsteenmantel hangt.⁵¹⁵

Een bespreking van deze Duitse voorlopers is vooral van belang wegens de relatie met hetzelfde thema in een veel oudere traditie, die van de middeleeuwse klucht en het vastenavondspel. Dit geldt in het bijzonder voor de houtsnede *Bauernhochzeit*, waaronder een gedicht is afgedrukt van Hans Sachs (1494-1576), Neurenbergs belangrijkste dichter van die tijd, die ook veel vastenavondspelen schreef. Nu is al eerder op deze relatie gewezen, maar daarbij zijn, alweer, *Boerenbruiloften* en *Dorpskermissen* over één kam geschoren.⁵¹⁶ Ten gevolge hiervan is een opvallend verschil tussen tekst en beeld over het hoofd gezien, dat direct blijkt uit de vergelijking van gedicht en afbeeldingen op deze houtsnede. Op de afbeeldingen ontbreekt namelijk het geweld dat in de tekst wel aanwezig is, terwijl dit geweld wèl altijd op de *Dorpskermissen* is afgebeeld. Ditzelfde verschil bleek óók de iconografie van de Nederlandse *Boerenbruiloften* en *Dorpskermissen* te kenmerken.

Deze constatering was aanleiding om de kluchten en vastenavondspelen nader te onderzoeken op het verloop van de boerenbruiloft.⁵¹⁷ Niet alleen werd het al geconstateerde verschil tussen tekst en afbeelding bevestigd, maar ook bleek dat slechts in de (oudere) kluchten het verloop van de bruiloft volledig wordt beschreven, terwijl daarentegen de vastenavondteksten stoppen na het moment waarop de wederzijdse familie het eens is geworden en het paar in de familiekring met elkaar wordt 'getrouwd'. Bovendien: wat in de kluchten wèl is beschreven, het geven van geschenken door de gasten, het bruiloftsmaal, het dansen van de bruiloftsgasten en de eerste huwelijksnacht, zijn ook de onderwerpen van de Nederlandse *Boerenbruiloften*.

Een *Bruiloftsstoet* van Beham

In 1537 maakte Hans Sebald Beham al *Der Bauerntanz*, een reeks van 12 prentjes met dansende boerenparen, die in 1538-'40 werd gevolgd door de reeks *Der Bauernhochzeitszug* (Afb.

⁵¹⁴ Bos, *Bruiloftsdansers*, HOLLSTEIN III, 127, nrs. 96-108; SCHELÉ 1965, nrs. 102-114-5; RAUPP, 1986, afb. 184; Metsys, *Bedelparen*, HOLLSTEIN XI, 203, nrs. 138-149 met afb.

⁵¹⁵ MOXEY 1989, 49-51, afb. 3.7.

⁵¹⁶ MOXEY, 1981-'92; MOXEY 1989.

⁵¹⁷ Geraadpleegd werden de volgende overzichtswerken: BOOR H. de & REWALD R. (red.), *Geschichte der deutschen Literatur*, 12 Bde, 1962-1994; WEIMAR K. (red.), *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, 3 dln., Berlijn/New York, 1997-2003.

2), die duidelijk op de eerdere reeks was gebaseerd. In 1547 maakte hij nog eens een variant hierop, namelijk een zevendelige serie kopergravures, *Die zwölf Monate*.⁵¹⁸ Op het eerste prentje van de reeks uit 1538-'49 lopen twee muzikanten met een ceremoniemeester, de "Hochzeitsbitter". Op de volgende zes prentjes is steeds een paar afgebeeld dat voortgaat in een snelle loop of dans. Zo werd van oudsher de bruid naar het huis van de bruidegom gevoerd: in een soort reidans. Een bruid met haar begeleiders sluit de rij.⁵¹⁹ Behams reeks borduurt voort op een oudere beeldtraditie van dansende boerenparen, zoals we die kennen van randversieringen in handschriften en van wandtapijten.⁵²⁰ Een bijzonder voorbeeld zijn de dansende boerenparen die rond 1520 door Hans Holbein de Jongere werden geschilderd op de gevel van het huis *Zum Tanz* in Bazel.⁵²¹

Een andere, contemporaine, beeldcontext wordt gevormd door prentreeksen als de *Kleine en Grote Bruiloftsdansers* (1538), van de Westfaalse kunstenaar Heinrich Aldegrever (1502 -1555/61), waarop geen boeren, maar rijk geklede, voorname burgers zijn afgebeeld.⁵²² Uit dezelfde tijd zijn twee prenten bewaard gebleven uit een reeks houtsneden van een patriciersbruiloft. Op één ervan staat een bruidspaar, herkenbaar aan de bruidskroon van de bruid en het kransje op het hoofd van de bruidegom. Beide prenten zijn voorzien van opschriften in de vorm van vierregelige verzen met een duidelijke erotische ondertoon van Hans Sachs.⁵²³ De toespelingen op erotiek in deze verzen

⁵¹⁸ *Der Bauertanz*, HOLLSTEIN (German) II, p. 94-95; RAUPP 1986, 186, afb. 168. *Die zwölf Monate*, HOLLSTEIN (German) II, p. 98-99; RAUPP 1986, 189, afb. 171.1-171.7.

⁵¹⁹ Het directe voorbeeld voor deze reeks was de zogeheten *Kirchweih zu Mögelsdorf* (1527), een houtsnede van zijn broer, Barthel Beham (1502 -1540), aangevuld door een andere kunstenaar. We zien op deze grote, langwerpige prent van meer dan twee meter lengte van links naar rechts een tafelgezelschap en zestien dansende paren op weg naar de kermis. Onder de prent staat een spottend gedicht van Hans Sachs. HOLLSTEIN (German) XLVIII, nr.[214]; ILL. BARTSCH 13 Commentary, 321-323, nr.172; RAUPP 1986, 139, afb. 120. Rond 1533 bracht Hans Sebald Beham nog een exemplaar ervan uit met dertien dansende paren. RAUPP 1986, 139, afb. 121.

⁵²⁰ Zie over deze beeldtraditie: RAUPP 1986, 297-299. Voor een uitgebreide bespreking van de dansende boer in de beeldende kunst: RAUPP 1986, 134-194.

⁵²¹ Het huis van een goudsmid, Balthasar Angelroth. De naam is afkomstig van het Tanzgässlein, op de hoek waarvan het huis stond, dat in de 18de eeuw werd afgebroken. Een vroegzestiende-eeuwse, ingekleurde tekening van deze gevelschildering geeft een indruk van Holbeins werk. BUCK S., *Hans Holbein 1497/98-1543*, Keulen, 1999, 26-27, afb. 26.

⁵²² HOLLSTEIN (German), I, 126-128, B144-151, *Kleine Bruiloftsdansers* 1538; 129-131, B152-159 *Kleine Bruiloftsdansers* 1551; 132-136, B160-171, *Grote Bruiloftsdansers* 1538.

⁵²³ HOLLSTEIN (German) XLVIII, nr.[212-213]. De prenten worden door sommigen niet langer aan Erhard Schoen toegeschreven, zoals nog in de ILL. BARTSCH 13 Commentary, 318-320, nr.171a-b. De verzen van Hans Sachs dateren rond 1528.

Boven de prent met het bruidspaar staat:

Gnad Junckhern wie seyt ihr so zag
Das ihr in meym dienst auff den tag
In disem grossen gsellen stechen
Nicht möchtet auch eyn sper zÛprechen

Zart schöne Brawt bey meyner huld
Auff gnad pewt ich euch meyn vnschuld
Wann ich meym Gnedigen Herren han
ZÛ fÛsz gedienet auff der pan.

Boven het andere paar:

Junckherr nâcht thet wir ewer warten
Unter dem Schloss in vnserm garten
Da wolten wir gereyet han
Ir kamet nicht was habt ir than

Fraw ich het vom Fürsten beschayd
Mit im zÛ reyten auff das Jayd
Da sieng wir Reh vnd Hirschen vil

zijn kenmerkend voor alles wat met het huwelijk en in het bijzonder de bruiloft te maken heeft. Opvallend is hier dat deze context kennelijk niet aan de boerenstand was gebonden.

Een 'Bauernhochzeit' van 1527

De grote, tweedelige houtsnede, *Boerenbruiloft*, uit 1527 (Afb. 1) werd vroeger toegeschreven aan Erhard Schoen (ca.1491-1542), evenals Beham behorend tot de groep zogeheten Neurenbergse 'Kleinmeister'. Links is een bruiloftsmaal afgebeeld en rechts een vrolijke bruiloftsdans op een erf. Eronder staat een lang gedicht waarin de spot wordt gedreven met de feestende boeren, die worden afgeschilderd als buitengewoon ongemanierd, waarbij vooral hun gulzigheid in alle toonaarden is beschreven.⁵²⁴

Op het linkerdeel van de prent, herkenbaar aan haar hoofdtooi, zit een bruid, met haar armen over elkaar, stil achter de tafel, zoals van haar verwacht werd. Op de tafel staat een enorme schaal met een stuk vlees, verder liggen er nog een paar worsten en een half brood. De rest van het tafelgezelschap bestaat uitsluitend uit mannen. Zij praten met elkaar of zetten een kruik of glas aan de mond. Links aan tafel steekt een jongeman zijn linkerarm in de lucht. Misschien roept hij iets of zingt hij, want helemaal rechts staat op een bank een doedelzakspeler een wijsje ten beste te geven. Door de deuropening komen drie mannen nog meer voedsel brengen: een grote gebraden vogel en een varken.

Sommige tafelgasten gedragen zich echter wel héél vreemd: helemaal links op de voorgrond zit een man op de bank te poepen. In het gedicht staat dat "Knausz" (van "knatschen", smakken) meer eet dan iedereen, zich laat vollopen en 'vervolgens in zijn broek schijt'.⁵²⁵ Een hond likt het braaksel op van een kotsende man op het andere uiteinde van de bank. Er vlakbij liggen op de grond een gebroken glas en een reiskruik met het wapen van de stad Neurenberg. De tekst ernaast luidt: 'Je hoeft niet te vegen, er ligt stro'. Met andere woorden: knoei maar aan, het is al een stal.⁵²⁶ Kortom de boeren gedragen zich als 'beesten' en personifiëren de slechtgemanierde mens,

Heynt aber gwiss ich kummen wil.

Vergelijkbaar is een 16-delige serie houtsneden met vergelijkbare afmetingen van Hans Schäufelein met een reeks paren voorafgegaan door toortsdragers en eindigend met muzikanten en toeschouwers (HOLLSTEIN (German), XLII, 162-170, nrs. 81-96). De serie wordt gecombineerd door vier andere houtsneden, namelijk twee van Pencz (HOLLSTEIN (German), XXXI, 251, nrs. 149-150) en de twee hierboven genoemde prenten, die niet langer aan Erhard Schoen worden toegeschreven (HOLLSTEIN (German), XLVIII, 152, nrs. 212-213). Zie HOLLSTEIN (German), XLVIII, 152. Anderen beschouwen vier houtsneden van Georg Pencz (HOLLSTEIN (German), XXXI, 251, nrs. 147-150) als de aanvulling op Schäufeleins serie van zestien. Zie HOLLSTEIN (German), XXXI, 251.

⁵²⁴ Het gedicht werd niet geschreven voor de prent en ook het omgekeerde was niet het geval. Het is ondertekend door een zekere 'Hanns', van wie aangenomen wordt dat het gaat om Hans Sachs. Zie Deel 2, Cat. I.1 bijlage voor een transcriptie van het gedicht.

⁵²⁵ "Der Sechzehend pawr de hieß d'Knauß/ Der frassz fester dann keyner im hauß/ Des trincken thet er sich auch fleissen/ Darnach thet er in die hosen scheissen", reg.91-94. Geciteerd naar: RAUPP 1986, 148. Deze merkt op dat dit het enige voorbeeld is van een direct verband tussen afbeelding en tekst. Ook in dit geval lijkt het me niet waarschijnlijk dat de prent als een illustratie van de verzen of omgekeerd de verzen als een beschrijving van de prent mogen worden beschouwd.

⁵²⁶ "...kein putzen. Es ligt stro da." Vertaald als: "No need to clean; there is straw on the floor." Ill. Bartsch Commentary, 13, 323, nr.173 (als Erhard Schoen). een overduidelijke verwijzing naar het stro waarmee de vloer werd bedekt en waarop net als in een stal de uitwerpselen van het vee worden opgevangen. Het mengsel dat zo ontstaat kan later worden weggeveegd en als mest worden gebruikt. Deze tekst is dus minder onverklaarbaar dan de redacteur van de Illustrated Bartsch meent.

die in de 16de-eeuwse didaktische literatuur bekend werd als *Grobianus*, maar nauwe verwachtschap had met 'de boer' als satirische figuur.⁵²⁷ Het publiek van toen bestempelde dergelijk gedrag als grof, dus boers gedrag, maar amuseerde zich er kostelijk mee.⁵²⁸ Het Europa van de late middeleeuwen kende een ware 'schijt- en strontfolklore' zoals Herman Pleij het zo treffend onder woorden heeft gebracht.

Op het rechterdeel van de prent wordt gedanst bij de tonen van een schalmei. Tegen het einde van de maaltijd wordt er om de speelman geroepen. "Ainer schrai, der andere bracht:/ Pfiff uff, spilman! / Wir wend dir wol lonan." De bruidegom, Ackerschwanz geheten, heeft naar goed gebruik na de maaltijd de dans geopend.⁵²⁹ Oud en jong hebben paren gevormd en dansen in het rond. Men amuseert zich kostelijk! Er wordt met wilde bewegingen gedanst en één jongeman houdt zijn danspartner wel erg stijf tegen zich aangedrukt, waarbij één van zijn handen de plaats van haar rug is vergeten. Links op de voorgrond draagt één van de dansers een bloemenkransje op zijn muts. Het is verleidelijk om in hem de bruidegom te willen herkennen, maar de muzikant heeft net zo'n kransje op zijn muts. Naar oud gebruik gaven huwbare meisjes kransjes aan jongemannen om hun voorkeur voor de jongen te laten blijken. 'Greetje, koop een kransje voor me!', staat er in het gedicht onder de prent.⁵³⁰ We treffen dit motief al aan in de reien van de 12de-eeuwse dichter Neidhart von Reuental.⁵³¹ Greetje is overigens de stereotiepe naam van de bruid.⁵³² Hier wordt een andere ondeugd op de hak genomen, de wellust.

De relatie tussen tekst en beeld

Nu laat de dichter de bruiloft eindigen met een onenigheid tijdens het dansen, die ontaardt in een slaande ruzie en ook in dit geval hebben we te maken met een literaire topos van hoge ouderdom. Zo eindigt namelijk elke boerendanspartij in de hoofse dichtkunst over boeren, de zogenaamde 'Dörperpoesie' van Neidhart en zijn navolgers.⁵³³ Er is echter sprake van een

⁵²⁷ De omkering en satirische interpretatie van laat-middeleeuwse tafelregels waren het uitgangspunt voor de spot met fatsoensregels. Schrokken, zuipen en ander onfatsoenlijk gedrag werden met veel verve beschreven. De term 'Grobian' (*rusticus*) komt in de literatuur voor het eerst voor in Sebastian Brants *Das Narrenschiff* (1494) waar hij was verheven tot patroonheilige van de brassers. Zie voor het Grobianisme in de vroegmoderne tijd onder meer: REALLEX.dtsch.Lit., I, 1997, 'Grobianismus'. Zie MUYLLE J., "'Pier den Drol' - Karel van Mander en Pieter Bruegel. Bijdrage tot de literaire receptie van Pieter Bruegels werk ca. 1600", in: VEKEMANN & MÜLLER HOFSTEDE 1984, 137-145; VANDENBROECK 1984, 109-114.

⁵²⁸ Zulke tafereeltjes behoorden tot de standaardmotieven van boerenfeesten, maar ook op speelkaarten uit die tijd zijn heel wat dampende drollen te zien, overigens niet altijd in relatie met boeren. Bijvoorbeeld op een drietal speelkaarten met houtsnedes van Peter Flötner rond 1538/40, waarop varkens de hoofdrol spelen en drollen aan het spit braden, consumeren en zo meer. Zie RAUPP 1986, 111, afb. 109.

⁵²⁹ "Der Prewtigam hiesz Ackerschwanz/ Der selbig der hueb an den tanz/...", reg.105-106.

⁵³⁰ "Heinz polster kam auch hergelauffen/ Gred du müst mir ein kranz kauffen", reg.102.

⁵³¹ Daar roepen bij boerendansen jongemannen het meisje waarop zij een oogje hebben op hen toch een kransje te geven. Neidhart von Reuental leefde vermoedelijk van 1170-1240 in het gebied van het huidige Beieren en Oostenrijk. Zie voor een literaire beschrijving van leven en werk: Dieter Kühn, *Neidhart und das Reuental. Eine Lebensreise*, Frankfurt, 1988.

⁵³² "Kalbszagal dem was also gach/ Der danzt ein vngefúge pan", reg.108-109. "Der sach die prawt an gar lieplich/.." reg.114. Wordt hier misschien het geflirt met de bruid beschreven door één van de dansers, die haar verderop ook nog zijn 'liefje' noemt?

⁵³³ Dit motief komt ook voor in een vastenavondspel, het *Vasnachtspiel vom münch Berchtolt* in: KELLER von A. (red.), *Fastnachtspiele aus dem fünfzehnten Jahrhundert* [Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, XXVIII-XXX], II, Stuttgart, 1853, 571-579, nr.66. Zie MARTINI F., *Das Bauerntum im deutschen Schrifttum. Von den Anfängen bis zum 16. Jahrhundert*, [Deutsche

belangrijk verschil tussen tekst en beeld: de prent laat dit geweld niet zien, dat stond voor een ondeugd die sinds de hoogmiddeleeuwse standenleer sterk met de boerenstand geassocieerd was geraakt, de toorn.⁵³⁴

Ook al werden zulke onderschriften niet speciaal gemaakt voor de prenten, het vechten en geruzie zijn op de prenten van dorpskermissen, die van eenzelfde soort teksten zijn voorzien, wel altijd prominent aanwezig, maar niet op de boerenbruiloften. Hetzelfde bleek te gelden voor de iconografie van de Nederlandse *Boerenbruiloften* en *Dorpskermissen*. Nu is de gangbare opvatting over de relatie tussen de boerenfeesten in de prentkunst - en daartoe hoort ook de boerenbruiloft - en de literaire traditie in het algemeen dat de boeren op boerenfeesten zijn afgebeeld zoals zij al eeuwenlang ook in de literatuur waren voorgesteld: gedreven door wellust, grof, vraatzuchtig, dom en vechtlustig. Tot deze conclusie komt Moxey ook over de gedichten onder de prenten van boerenfeesten: zij benadrukken het onbeheerste gedrag van de boeren of het nu gaat om eten, drinken, dansen of seks.⁵³⁵ Als voorbeeld verwijst Moxey naar het gebruik van geweld in de kluchtige boerenbruiloften.⁵³⁶ Een vergelijking van afbeelding en gedicht van de *Bauernhochzeit* leert dus anders en deze discrepantie was een belangrijke reden om de thematiek van de Duitse teksten over boerenbruiloften nader te onderzoeken.

De boerenbruiloft in het vastenavondspel

Van gedichten onder prenten naar vastenavondspelen, waarvan ook Hans Sachs er vele schreef, lijkt maar een kleine stap. Rond 1430 werden de eerste vastenavondspelen op schrift gesteld, maar de traditie was al ouder. Hoewel het vastenavondspel in de 16de eeuw over het hele Duitse taalgebied verbreid was, zijn de meeste bewaard gebleven teksten, zoals gezegd, afkomstig

Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 27], Halle a. S., 1944, 186. Hoezeer dansen en vechten bij elkaar hoorden blijkt ook uit een houtsnede uit Augsburg te dateren rond 1490, waar het begrip grofheid, dat ook stond voor gewelddadigheid, werd geïllustreerd door een scène waarin een handgemeen ontstaat tijdens een danspartij (herkenbaar aan de doedelzakspelende man). Afgebeeld in: RAUPP 1986, 121-122, afb. 113.

⁵³⁴ De koppeling van ondeugden en standen schijnt vooral door de bedelorden te zijn ontwikkeld en sinds de hoge Middeleeuwen verbreid, in het bijzonder door de Franciscanen, die deze leer in hun preken verkondigden. MARTINI 1944, 107-117. Martini noemt hebzucht, wellust, bedriegerij, gierigheid, woeker als voorbeelden in de 16de-eeuwse teksten van Hans Sachs. MARTINI 1944, 349-350.

⁵³⁵ Namelijk voor de hierboven genoemde prent *Kirchweih zu Mögelsdorf* van Barthel Beham waaronder ook een gedicht van Hans Sachs staat. HOLLSTEIN (German), XLVIII, nr.[214]; ILL BARTSCH, 320-323, nr.172, De verzen "... serve to characterize the peasants as greedy and drunken, gross and uncouth as well as suggestive and obscene." MOXEY 1981/82, 114. Moxey stelde zich met dit standpunt, dat de voorstellingen een satirische bedoeling hadden, op tegenover een stroming uit de jaren '60 en '70 van de 20ste eeuw in het kunsthistorisch onderzoek, die vooral in Oostduitse publicaties is te vinden. Daarin wordt het boerengenre, in het bijzonder de prenten van Erhard Schoen en de gebroeders Beham, geduid als met de boeren sympathiserende politieke pamfletten, die in verband stonden met de boerenopstanden die in de Duitse landen vanaf het einde der 15de eeuw tot 1525 plaatsvonden. De opstand van 1524-'25, waarin de wederdoper Thomas Münzer met zijn evangelisch-communistische ideeën een belangrijke rol speelden, brak uit bij Neurenberg en verbreidde zich snel. Aan de boeren die in opstand kwamen tegen hun uitbuiting door de wereldlijke en de geestelijke grootgrondbezitters, werden op sommige plaatsen de sacramenten geweigerd. De opstand droeg mede daarom een sterk anti-klerikaal karakter. Luther keerde zich in 1525 uiteindelijk tegen de boeren. De opstanden werden neergeslagen, waarna nog een jaar van onderdrukking volgde waarin zeker honderdduizend boeren omkwamen.

⁵³⁶ MOXEY, 1981-'82, 128.

uit Neurenberg.⁵³⁷ De spelen kwamen voort uit de mondelinge traditie van de vastenavondmaskerades waarin de boer, de duivel en de nar de belangrijkste figuren waren. Moxey wijst op de stereotiepe boer in de vastenavondspelen, gespeeld door de gezellen van de handwerkers met behulp van maskers, die de boer stevast typeerden als grofgebekt, obscene, lelijk en misvormd. In de Europese vastenavondgebruiken speelden de 'jongmansgilden' een belangrijke rol. De rituelen die door deze groepen van huwbare (jonge)mannen werden uitgevoerd konden een sanctionerend karakter hebben, waarvoor vaak de term *charivari* wordt gebruikt. Verschillende vormen van de vastenavondspelen herinneren aan een rituele oorsprong, zoals spelen in de vorm van een proces, maar ook de satire in het algemeen die kenmerkend is voor de spelen lijkt hiermee verband te houden.⁵³⁸ Er zijn twee voorbeelden van een boerenbruiloftspel dat de vorm heeft van een proces. Eén daarvan gaat over een gastheer die verweten wordt zijn gasten een pover bruiloftmaal te hebben voorgezet.⁵³⁹ Het armzalige bruiloftmaal is een motief dat trouwens in veel liederen voorkomt, ook in Nederlandse liederen.⁵⁴⁰

De spelers gingen de herbergen in de stad af om hun stuk op te voeren. Bij binnenkomst werden de tafels weggeschoven om ruimte vrij te maken voor het gezelschap.⁵⁴¹ Zo begint een spel van Peter Probst (vóór 1545-1576) met een toneelaanwijzing voor de ceremoniemeester. Deze komt binnen en begint het publiek toe te spreken. Hij vertelt dat hij deze dag moet helpen om een jongeman, *Hirt* geheten, te trouwen. Als de aanwezigen zijn gezelschap willen voorzien van drank dan zullen zij zich kostelijk amuseren, zo verzekert hij hen. 'Help bruid en bruidegom te eren, zodat ik hen kan laten binnenkomen', luidt zijn verzoek en zo geschiedt.⁵⁴² De speelpraktijk is ook

⁵³⁷ Een enkel spel zou nog tot in de 14de eeuw teruggaan, twee stukken dateren uit het begin van de 15de eeuw. RUPPRICH H., "Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock. Erster Teil. Das ausgehende Mittelalter, Humanismus und Renaissance 1370-1520", in: *BOOR & REWALD, Bd.4*, 1970, 282-287. In de 15de eeuw is naast Neurenberg slechts Lübeck bekend als plaats met een traditie van betekenissen. Van in totaal 144 teksten zijn er 108 afkomstig uit Neurenberg. Daarom wordt deze stad als het centrum van de vastenavondspelen beschouwd. De geringere aantallen teksten uit andere Duitse plaatsen betekenen niet dat er elders in het Duitse taalgebied geen Vastenavond werd gevierd. Uit indirecte bronnen blijkt dat ook in andere steden vastenavondspelen moeten zijn gespeeld. We kennen er alleen de inhoud niet van. WUTTKE D. (red.), *Fastnachtspiele des 15. und 16. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1973, 401, 409-412. Zie over het Duitse vastenavondspel ook nog: *Geschichte der deutschen Literatur. Von 1480 bis 1600*, Berlijn, 1961, 83-92; RUPPRICH 1970, 282-287; BASTIAN H., *Mummenschanz. Sinneslust und Gefühlsbeherrschung im Fastnachtspiel des 15. Jahrhunderts*, Frankfurt a.M, 1983. ; REALLEX. DTSCH. LIT., I, 'Fastnachtspiel'.

⁵³⁸ "Die rügende Strafe wurde zum satirischen Spaß." MARTINI, 1944, 199, 201

⁵³⁹ Dit is *Di karg Bauernhochzeit* in: KELLER II 1853, 782-788, nr.104. Een ander stuk, *Vom Heiraten Spil* gaat over negen jongemannen die zich bij de waard (!) beklagen over hun pogingen een vrouw te krijgen om mee te trouwen. Het feit dat zij bijeenkomen in een herberg lijkt een aanwijzing voor de plaats waar deze spelen werden uitgevoerd. In: KELLER II 1853, 701-703, nr.88.

⁵⁴⁰ Zie bijvoorbeeld een lied over een karige bruiloft. BOLTE J., *Der Bauer im deutschen Liede. 32 Lieder des 15.-19. Jahrhunderts nebst einem Anhang* [Acta Germanica red. R.Henning & J. Hoffory, Bd. I, Heft 3], Berlijn, 1890, nr.23.

⁵⁴¹ WUTTKE 1973, 401. Uitgebreider over de speelpraktijk: BASTIAN 1983, 3-18. In de 16de eeuw zou steeds meer op een podium worden gespeeld en niet temidden van het publiek. RUPPRICH 1970, 286.

⁵⁴² (Vertaling MH)

Der Heirats man (ceremoniemeester) tritt ein und spricht:
 Glück zu, Glück zu, ir lieben herrn!
 Ich hab daus [draussen]gehört von ferrn,
 Das hinen (hierbinnen) warn frolich leut.
 Nun soll ich eben helffen heut
 Ein hailot [Heirat] machn mit unsern hirtn [Hirt].

duidelijk af te lezen aan *Die Bauernheirat* geschreven door Hans Folz (1435/40- 1513).⁵⁴³ Hij en Hans Rosenplüt (?1427-na 1460) zijn de enige Neurenbergse vastenavondspeldichters van de 15de eeuw van wie de namen kennen.⁵⁴⁴

Zoals alle spelteksten begint het stuk op het moment van de huwelijksonderhandelingen tussen de wederzijdse families van het paar. In dit geval is de bruid zwanger van de bruidegom en de beide vaders willen dat er wordt getrouwd. Er ontstaat echter een discussie over de kwaliteiten van de bruid waar zij niet al te best vanaf komt. Niet alleen heeft ze al ervaring met andere mannen, maar haar vader wordt ervan beschuldigd seksueel contact met haar gehad te hebben. Het kind uit deze incestueuze verbintenis zou hij voor veel geld elders hebben ondergebracht. Ze is bovendien de lelijkste van het dorp, grof gemanierd en, zoals moet blijken uit haar seksuele ervaringen, wellustig. Aan de bruidegom vraagt ze of hij wel met haar wil slapen ('appels wil eten'). Wanneer zij ook nog het lef heeft te eisen dat zij niet door hem zal worden geslagen als zij getrouwd zijn en dreigt hem anders bij zijn haren te grijpen en alle trappen van het huis af te smijten, heeft de bruidegom er niet veel zin meer in. Hij vraagt de aanwezigen hem tegen haar te beschermen; dat zijn aanstaande zo was had hij niet geweten. De bruid die merkt dat het fout loopt prijst zichzelf nog aan in een poging het tij te keren, maar het huwelijk wordt uitgesteld. De "Ausschreyer" besluit: 'Laten we een andere dag proberen beter over het huwelijk na te denken en nu weggaan. Wie weet hoe het later verkeert?'⁵⁴⁵

In andere spelen komt er wèl overeenstemming, waarna het paar "zusammengegeben" wordt, dat wil zeggen dat ze worden getrouwd in de familiekring. We zien hier de sporen terug van de *Trauung*, een huwelijksritueel thuis waar de vader zijn dochter ten huwelijk gaf aan de bruidegom.⁵⁴⁶ Daarna volgt een opsomming van de giften die bruid en bruidegom in het huwelijk meenemen, maar dat is in dit geval niet veel meer dan hun lijf en leden.⁵⁴⁷ In één van de teksten is

Und wann ir uns auch wolt bewirtn,
Auch mit uns do nemen vergut (genoegen),
So wolt wir habn ein guten mut,
Mit euch gern unsern pfening [Pfennig] zern [zehren].
Wolt ir nun auch helffen zu ern [ehren]
Der praut und preutgam, so will ichs bringen.
Potz! dort thuts öls [alle] doher dringen.

Geciteerd naar: KREISLER E. (red.), *Die dramatischen Werke des Peter Probst (1553-1556)*. Eingeleitet und herausgegeben von Dr. Emil Kreisler, Halle a.S., 1907, nr. V, *Ein vasnacht spil von einer bauren heirat mit der pösen Elsen*, r.1-12.

⁵⁴³ De tekst wordt gedateerd tussen 1480 en 1515. In: WUTTKE 1973, nr. 7.

⁵⁴⁴ Hans Rosenplüt, kopersmid, gebruikte voor zijn vastenavondspelen de vorm van de revue, het gerechtelijk proces en de klucht. *Des kunig von Engellant hochzeit* (1441) is een politieke satire in de vorm van een revue van acht herauten die de prijzen afkondigen voor de vier beste ridders van het toernooi. De langzaamste krijgt een opgetuigde ezel. In: KELLER II, 1853, 761-767, nr.100. Aan Hans Folz zijn waarschijnlijk een twaalfstal spelen toe te schrijven, waaronder een boerenbruiloft en een 'Salomon en Marcolfus'. RUPPRICH 1970, 285-286, WUTTKE 1973, 333, 325.

⁵⁴⁵ Ook een ander spel, *Die Vasnacht von der Bau[r]nheirat*, loopt op niets uit. KELLER, II, 1853, 567-570, nr.65.

⁵⁴⁶ Ook de moeder wordt om haar instemming met het huwelijk gevraagd. Uiteindelijk moesten de partners instemmen met het huwelijk. Hun wordt gevraagd of liever het meisje wordt ernaar gevraagd, want de jongeman is steeds degene die het aanzoek doet. De bruid wordt ook niet overgedragen, maar bruid en bruidegom worden "zusammengegeben". In dit woord klinkt nog steeds de notie van het geven door de vader van de bruid na, terwijl nu ook de zoon lijkt te worden gegeven.

⁵⁴⁷ De onderhandelingen over de bruidschat zijn een stereotiep motief in de 15de-eeuwse vastenavondspelen aldus Kreisler. KREISLER 1907, XII. Hij verwijst naar het al genoemde *Vasnachtspil vom münch Berchtolt* (KELLER, II, 1853, nr.66), naar nog twee spelen (KELLER, II, 1853, 512-518, nrs. 58 en 64) en een spel van Hans Sachs *Der Pawren Knecht will zwo Frawen*

daarvoor een reeks metaforen gebruikt. De bruidsschat wordt daar beschreven als 'een weide met goed gras dat altijd vochtig is, een bron waar de zon nooit komt en een akker ernaast die zichzelf bemest'. Kortom de bruid zelf is het 'li[e]gendes gut' (onroerend goed). De woordspeling mag duidelijk zijn: de bruid brengt niet meer mee dan zichzelf en haar vermogen kinderen te baren.⁵⁴⁸ De onderhandelingen over het huwelijk komen met een dergelijke armoe en anderszins ongewenste omstandigheden, zoals een bruid die zich al ruimschoots met andere jongemannen heeft geamuseerd, in een lachwekkend daglicht te staan.⁵⁴⁹ Zoals gebruikelijk bij de vastenavondviering wordt er een 'omgekeerde wereld' gepresenteerd, waarmee het gezelschap in de kroeg zich heeft geamuseerd.

De boerenbruiloft in de kluchten en de *Ring*

Net als de vastenavondspelen openen de kluchten met een familieoverleg over het huwelijk dat de boerenzoon Meier Betz en zijn geliefde Metzen willen sluiten. Als de wederzijdse vaders en andere familieleden het eens zijn geworden en de bruid en bruidegom opnieuw naar hun instemming met het huwelijk hebben gevraagd, worden zij thuis in de echt verbonden. *On schuoler und on pfaffen* heet dit in de teksten, waarmee bedoeld wordt dat er geen notaris (*schuoler*) en geen priester (*pfaffen*) aan te pas kwamen.⁵⁵⁰ Dan volgt een beschrijving van wat bruid en bruidegom ten huwelijk meekrijgen. De bruid brengt een bok en een kalf, een halve (jonge?) koe, twee bijenzwermen (*immen*)⁵⁵¹ en een varken en nog een paard met een witte streep op het hoofd als bruidsschat mee. Daar stelt de bruidegom het volgende tegenover: twee goed ingezaaide stukken akkerland, drie maten (*malter*)⁵⁵² haver, een haan met veertien hennen en vijf pond in penningen. In de tekst wordt het woord "widerlait" gebruikt, een juridische term voor de tegengift van de bruidegom.⁵⁵³

In de kluchten, *Meier Betz en Metzen hochzit*, waarvan de oudste bewaard gebleven teksten stammen uit het begin van de 14de eeuw, maar die ook in de 15de en 16de eeuw nog steeds bekend en geliefd waren bij een publiek van ontwikkelde, welgestelde burgers,⁵⁵⁴ herkennen we de

haben (KELLER A. von (red.), *Hans Sachs* [Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart], 9, Tübingen, 1875, 60-71).

⁵⁴⁸ *Ein Vasnachtspil* in: KELLER, II, 1853, 512-518, nr.58.

⁵⁴⁹ "Die Darstellung komischer und parodistischer Beschenkungsvorgänge gehört zu den beliebten Themen der Fastnachtspiele." SCHLAFKE 1969, 74.

⁵⁵⁰ *Meier Betz* (ed. WIESSNER 1956), reg.40. Ook in: *Metzen Hochzit* (ed. WIESSNER 1956), reg.44. *MHW*, 3, 'schuolerlín' betekent kleine scholier. Gedoeld wordt op iemand die kan lezen en schrijven. Ook hier is weer sprake van een ritueel dat lijkt op de "Trauung". Ook in Italië was het gebruikelijk om (eerst) thuis het huwelijk te sluiten, maar daarbij was er, althans in de kringen van de welgestelde burgerij, een notaris aanwezig. KLAPISCH-ZUBER 1979.

⁵⁵¹ *MHW*, 1, 'imbe, imme' betekent bij of bijenzwerm.

⁵⁵² *MHW*, 2, 'malder', 'malter' betekent in het algemeen een inhoudsmaat, in het bijzonder een korenmaat.

⁵⁵³ Reg.41-54. Wiessner verwijst naar S.J. Grimm, *Deutsche Rechtsaltertümer* I, 594 en BWb. 1, 1458: "Im Ehevertrage wiederlegt der Mann seiner Frau ihr mitgebrachtes Heiratsgut, indem er ihr für gewisse Fälle ein Äquivalent von seinem Vermögen ... zugesichert." WIESSNER 1956, n. 48. In de uitgebreidere tekst *Metzen hochzit* gaat het om nog maar één stuk akkerland, dat met vlas is ingezaaid, terwijl de vijf pond zijn veranderd in één pond penningen. Bovendien worden door de bruid nog twee schapen gegeven. Ed. WIESSNER 1956, reg.55. Er wordt bovendien nog bij verteld (reg.59) dat het alles op een maandag gebeurde, naast dinsdag een favoriete weekdag waarop in Tirol bruiloft werd getrouwd, zo vermeldt de bij het vers behorende voetnoot. Deze scène komt in de *Ring* niet voor.

⁵⁵⁴ WIESSNER 1956, 61-63. Deze auteur verwijst naar verschillende bronnen waarin aan Bertschi's bruiloft wordt gerefereerd. In Bazel was het als vastenavondspel bekend.

namen van een veel ouder paar: Boer Betz en zijn aanbeden Metzen. Dit paar stond in Zuid-Duitsland bekend als een (poppen)paar, dat rond Vastenavond de voorbije winter symboliseerde en ritueel werd verjaagd uit de gemeenschap.⁵⁵⁵ In een vroegzestiende-eeuwse preek brengt predikant Johann Geiler von Kaisersberg (1445-1510) het gebruik ter sprake van de inwoners van het dorp Geispoltsheim die ieder jaar op Vastenavond het poppenpaar 'Meier Bertschi en de wilde vrouw van Geispitzen' de nabijgelegen stad Straatsburg insleepten, hetgeen niet zonder strijd geschiedde.⁵⁵⁶ De strijd tussen winter en zomer gaat terug op plattelandsrituelen, waarbij winterdemonen werden verdreven om plaats te maken voor de nieuwe vruchtbaarheid. Deze werden in de stedelijke omgeving ontwikkeld tot een spel, waarin het vruchtbaarheidsritueel op de achtergrond raakt.⁵⁵⁷ In de Nederlanden lijkt het paar herkenbaar in de vastenavondgebruiken rond de 'vuile bruid'.⁵⁵⁸

Het stramien van de kluchten ligt ook ten grondslag aan een bekend didactisch dichtwerk, *Der Ring*, dat rond 1410 werd geschreven door Heinrich Wittenwiler.⁵⁵⁹ Het gedicht bestaat uit drie delen. Het eerste gaat over het werven om een bruid, het tweede over een bruiloft en het derde beschrijft een gewelddadig conflict tussen de dorpen waaruit het bruidspaar afkomstig is. In drie delen is het menselijk leven van begin tot eind geschetst, een cyclus waarvan de titel het symbool is.⁵⁶⁰ Het doel van Wittenwiler was om de lezer te beleren, te vermaken of allebei, zoals hij in zijn voorwoord aangaf. In de originele tekst zijn de belerende passages met rood onderstreept en de komische met groen.⁵⁶¹ Enerzijds worden de boeren opgevoerd als voorbeeld voor de menselijke dwaasheid in het algemeen, anderzijds is er sprake van kritiek op de boeren als stand.⁵⁶²

⁵⁵⁵ Zie WIESSNER 62-63. Zie ook MUCHEMBLED 1978, 65-66, PLEIJ 1983, 15-62. Aangenomen wordt dat in veel Europese vastenavondgebruiken allerlei elementen bewaard bleven van veel oudere, pré-christelijke gebruiken. Zie MARTINI 1944, 198-199, 201-202. Oude voorjaarsgebruiken zouden in dansen, optochten en wedstrijden zijn terug te vinden. Zie RUPPRICH 1970, 284-285.

⁵⁵⁶ WIESSNER 1956, 63. De Straatsburgse predikant Geiler von Kaisersberg (1445 - 1510) refereerde aan het boek van Sebastian Brant, *Narrenschiff*, waarin sprake is van de "brut von Geispitzheim". Zulke gevechten, maar dan om de vastenavonddoppen Kreidenglade en zijn vrouw Else zijn ook bekend uit Zürich. WIESSNER 1956, 64. Hetzelfde paar werd in Zwaben onder hun christelijke namen Hans en Grete ook wel met Pinksteren rondgevoerd of opgehangen aan de wieken van een windmolen of aan een meiboom als liefdespaar. In Münster (Westfalen) werd nog in de 15de eeuw een spel opgevoerd door de burgerzonen waarin de winter (of de dood) onschadelijk werd gemaakt door het verdrijven en vernietigen van een stropop. Het spel had de vorm van een gerechtelijk proces met een scène voor de voltrekking van de straf. RUPPRICH 1970, 283.

⁵⁵⁷ Het spel van winter en zomer kent een zeer lange traditie in grote delen van Europa, maar in Zuid-Duitsland bijvoorbeeld bleef de verbanning van de winter een traditionele ceremonie. In Noordwest Europa, in het bijzonder in de streek van de Hanzesteden ging het ritueel deel uitmaken van ruitergevechten, die de adel hield om de titel van meigraaf te verwerven. Deze viering raken op hun retour en ervoor in de plaats kwamen spelen. Gedrukte teksten werden in de 16de eeuw in de vorm van vlugschriften worden verspreid. PLEIJ H., *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*, Amsterdam, 1988, 47-54. Zie ook: SCHMIDT L., *Le théâtre populaire européen*, Parijs, 1965, 14-20.

⁵⁵⁸ Zie hoofdstuk 6, § *Robyn en Laudate*.

⁵⁵⁹ Volgens Schlaffke is *Meier Betz* de inspiratiebron voor de *Ring* geweest. SCHLAFFKE 1969, 14. Wiessner is daarentegen van mening dat *Metzen Hochzit* het voorbeeld zou zijn geweest. Een vergelijking van de teksten geeft, naar mijn mening, Wiessner gelijk. De tekst vertoont de meeste overeenkomsten met *Meier Betz*. WIESSNER 1956, 61-62. Drie 15de-eeuwse handschriften bleven bewaard, waarvan het oudste, *Meier Betz*, dateert van omstreeks 1300. In Basel was het als vastenavondsspel bekend. Over de traditie en verbreiding van de boerenbruiloftsklucht: WIESSNER 1956, 59-63.

⁵⁶⁰ Ik maak hier gebruik van de tekstuitgave van Wiessner.

⁵⁶¹ Wittenwiler noemt in zijn proloog drie mogelijke manieren om zijn tekst te lezen: Alleen de met rood onderstreepte delen voor hen die uit zijn op lering, alleen de groene gedeelten voor wie zich

Terwijl in de vastenavondspelen alleen de kwaliteiten van bruid belachelijk gemaakt worden, is in de kluchten behalve de bruid ook de bruidegom mikpunt van spot. De beschrijvingen in de kluchten zijn minder scabreus van karakter. De bruid is niet zwanger of al moeder van een kind, maar weigert zelfs het bed te delen met haar aanbieder. Zij wil netjes met hem trouwen: "zu ee und zu recht", maar uiteindelijk zal ze tijdens de huwelijksnacht door de mand vallen.⁵⁶³ Waar de vastenavondspelen eindigen, gaan de kluchten en ook de *Ring* verder met een uitvoerige schildering van het bruiloftsfeest dat volgt op de trouwbelofte thuis. Alleen gaat in de *Ring* het paar eerst naar de kerk en wordt pas daarna het bruiloftsfeest gevierd met het geven van geschenken aan het bruidspaar, een bruiloftsmaal, dansen en de huwelijksnacht. Daarentegen beginnen de kluchten met de gasten die geschenken geven aan het bruidspaar, aanzitten aan het bruiloftsmaal, gevolgd door dansen en de huwelijksnacht van het bruidspaar en gaat het bruidspaar, vergezeld van de familie, pas de volgende morgen naar de kerk om het huwelijk te laten inzegenen.⁵⁶⁴

De betekenis van de Duitse traditie voor de Nederlandse Boerenbruiloften

Terwijl in Duitsland het thema boerenbruiloft uit de beeldende kunst verdween, maakte het in de Zuidelijke Nederlanden zijn entree en ditmaal óók in de schilderkunst. Zoals gezegd was er geen sprake van een directe invloed van Duitse voorbeelden op de Nederlandse voorstellingen. De Duitse prenten, die wel bekend waren, lijken vooral een bron van inspiratie voor de Nederlandse kunstenaars te zijn geweest, want directe ontleningen vallen, zelfs voor de dansende groepen, die op het eerste gezicht erg op elkaar lijken, op de *Boerenbruiloften* van Bol, Bruegel, Van der Borch of Van Cleve niet te ontdekken.

Opvallend is dat de beschrijvingen in de kluchten overeenkomen met de onderwerpen van de Nederlandse schilderijen en prenten. Helaas is er geen vergelijkbare literaire Nederlandse traditie van kluchten en evenmin van vastenavondspelen. We zijn voor de Nederlanden aangewezen op liederen en gedichten 'in 't sot' en een enkel tafelspel.⁵⁶⁵ De vraag waarom precies het geven van geschenken, het bruiloftsmaal, dansende gasten en het te bedde brengen van de bruid werden afgebeeld moet dus op een andere manier worden beantwoord.

uitsluitend wil amuseren en tenslotte wie "weder nutz noch tagalt" in het leerdicht kan vinden, die kan het beschouwen als een "mär", als fictie. Deze derde leesvariant wordt ook geïnterpreteerd als een derde zelfstandige lijn die een wisselwerking van lering, scherts en verhaal vormt, aldus Wiessner, die hiervoor verwijst naar MARTINI 1944. Hijzelf is daarentegen van mening dat Wittenweiler daarmee te verstaan geeft dat lering en scherts in zijn gedicht niet los van elkaar staan. WIESSNER 1956, 9-13.

⁵⁶² Over deze bedoelingen zijn de vakgeleerden het niet eens. Ik volg hier Schlaffke, omdat hij mijns inziens dichter bij de tekst blijft dan Wiessner. SCHLAFFKE 1969, 11-13.

⁵⁶³ Bedoeld wordt "zu rechten Ehe", een legitiem huwelijk.

⁵⁶⁴ In de oudere kluchten wordt het beeld geschetst van gebruiken op het platteland, waarvan de sporen in de 16de eeuw nog niet waren verdwenen. Een eeuw later beschrijft Wittenwiler, die waarschijnlijk een geestelijke was, in de *Ring* de juiste en gewenste volgorde. Zie ook hoofdstuk 3, § *Van copula naar consensus: het huwelijks sacrament*

⁵⁶⁵ Zie hierover hoofdstuk 6, *Een Huilende bruid van Jan van Hemessen*.